Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P049

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञान परंपरेत तृतीय पंथीय समुदायाची स्थिती आणि वर्तमान

नीर्मला डोमाजी बागडे
संशोधक
समाजशास्त्र विभाग
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
मो. नं.९९२१६१६६७८

सारांश:

धार्मिक ग्रंथ, पौराणिक कथा आणि सामाजिक पद्धतींमध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या मान्यता प्राप्त भारतातील तृतीयपंथी समुदायाने देशाच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक परिदृश्यात एक अद्वितीय भूमिका बजावली आहे. प्रामुख्याने हिजडा समुदायाद्वारे ओळखल्या जाणाऱ्या या व्यक्ती वेगवेगळ्या ऐतिहासिक काळात कधीकधी आदरणीय तर कधीकधी दुर्लक्षित राहिल्या आहेत. वेद, पुराणे आणि महाकाव्यांमध्ये, तसेच अर्धनारीश्वर आणि अरावन यांच्या दंतकथांमध्ये दिसून येते की लिंग-वैविध्य असलेल्या व्यक्तींचा उल्लेख आढळतो आणि त्यांना बहुधा दैवी किंवा आध्यात्मिक भूमिकांशी जोडले जात असे. प्राचीन मान्यतेनंतरही, वसाहतकालीन कायदे आणि समाजातील पूर्वग्रहांमुळे तृतीयपंथी व्यक्तींवर दीर्घकालीन दुर्लक्ष झाले, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक प्रगतीच्या संधींवर गंभीर मर्यादा आल्या. समकालीन भारतात, २०१४ च्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाने आणि त्यानंतरच्या संरक्षणात्मक कायद्यांनी तृतीयपंथी व्यक्तींना कायदेशीर मान्यता मिळाली आहे. परंतु सामाजिक कलंक, आर्थिक असुरक्षितता आणि सांस्कृतिक बहिष्कार अद्याप कायम आहेत. हे अध्ययन तृतीयपंथी समुदायाची ऐतिहासिक मुळे, सांस्कृतिक महत्त्व आणि समकालीन परिस्थिती यांचे परीक्षण करतो. पारंपारिक श्रद्धा, समकालीन आव्हाने आणि चालू असलेल्या सक्रियता यांच्यातील तणावांवर लक्ष केंद्रीत करून, हे अध्ययन भारतातील तृतीयपंथी व्यक्तींच्या योगदानाची आणि संघर्षांची व्यापक समज प्रदान करते आणि समावेशक सामाजिक, कायदेशीर व सांस्कृतिक चौकटींची आवश्यकता अधोरेखित करते.

मुख्य शब्द: तृतीयपंथी, हिजडा समुदाय, भारतीय ज्ञान परंपरा, भारतातील लिंग विविधता, सांस्कृतिक वारसा

परिचय:

भारतामध्ये लिंगाची संकल्पना ऐतिहासिकदृष्ट्या पुरुष आणि स्त्री या द्विपक्षीय चौकटीच्या पलीकडे गेली आहे, आणि धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक संदर्भात तृतीयपंथी समुदायाचे अस्तित्व मान्य केले गेले आहे. तृतीयपंथी समुदाय, ज्याचे प्रतिनिधित्व सामान्यतः हिजडे करतात, शतकानुशतके भारतीय समाजाचा अविभाज्य भाग राहिला आहे. प्राचीन ग्रंथ, मिथके आणि लोककथा अर्धनारीश्वरसारख्या देवतांशी दैवी संबंध दाखवतात आणि विवाह व बाळंतपणाच्या विधींमध्ये त्यांना पारंपरिक जबाबदाऱ्या असलेल्या सामाजिक व आध्यात्मिक भूमिकेत स्थान दिलेले दिसते.

ऐतिहासिक मान्यता असूनही, तृतीयपंथी समुदायाला विशेषतः वसाहतकालीन काळात उपेक्षिततेचा सामना करावा लागला, जेव्हा कायद्यांनी त्यांचे अस्तित्व गुन्हेगार ठरवले होते आणि सामाजिक सहभागावर मर्यादा घालल्या. यामुळे शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्यसेवेतील उपलब्धता मर्यादित झाली तसेच सामाजिक कलंक व भेदभाव कायम राहिले.

समकालीन भारतात, कायदेशीर मान्यता आणि संरक्षणाच्या बाबतीत महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. २०१४ च्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या ऐतिहासिक निर्णयाने ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना तृतीयपंथी म्हणून कायदेशीर मान्यता मिळाली, ज्यामुळे त्यांना स्वतःची ओळख सांगण्याचा आणि सकारात्मक कृती लाभ घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. त्यानंतरचा ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९, त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करतो आणि सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देतो. मात्र, या कायद्यांची अंमलबजावणी अजूनही असमान आहे, आणि सामाजिक स्वीकृती हा मोठा आव्हानात्मक मुद्दा राहिला आहे.

हे अध्ययन भारतातील तृतीयपंथी समुदायाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि समकालीन परिमाणांचा शोध घेते. पारंपारिक ज्ञानपरंपरा, आधुनिक कायदेशीर व्यवस्था आणि सामाजिक संदर्भ यांचा अभ्यास करून या संशोधनाचे उद्दिष्ट सांस्कृतिक वारसा, सामाजिक दृष्टिकोन आणि धोरणात्मक उपक्रमांमध्ये तृतीयपंथी व्यक्तींच्या स्थानाची सखोल समज प्राप्त करणे आहे. शेवटी, तृतीय-लिंगी व्यक्तींना ओळखणे आणि त्यांना पाठिंबा देणे हे समावेशक, समतापूर्ण समाजाच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल असल्याचे अधोरेखित होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) धार्मिक ग्रंथ, पौराणिक कथा आणि लोककथांमधील संदर्भांसह, भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तृतीयपंथी समुदायाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ओळखीचा शोध घेणे.
२) तृतीयपंथी समुदायाने बजावलेल्या पारंपारिक सामाजिक आणि आध्यात्मिक भूमिकांचे परीक्षण करणे, विशेषतः विधी, समारंभ आणि सामुदायिक जीवनात.
३) भारतातील तृतीयपंथी समुदायाच्या सामाजिक स्थितीवर आणि उपेक्षिततेवर वसाहतवादी आणि वसाहतोत्तर कायदेशीर चौकटींचा प्रभाव विश्लेषण करणे.
४) शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक समावेशासह तृतीयपंथी व्यक्तींच्या वर्तमान सामाजिक-आर्थिक आणि कायदेशीर परिस्थितीचे मूल्यांकन करणे.
५) तृतीयपंथी समुदायासाठी हक्क, मान्यता आणि समानता सुरक्षित करण्याच्या उद्देशाने समकालीन चळवळी आणि समर्थन प्रयत्नांवर प्रकाश टाकणे.

साहित्य पुनरावलोकन:

भारतामधील तृतीयपंथी समुदायावरील उपलब्ध साहित्य सामाजिक कलंक, कायदेशीर सुधारणा, आरोग्यसेवा असमानता आणि शैक्षणिक वंचितता यांसारख्या अनेक गुंतागुंतीच्या घटकांचे परस्परसंबंध स्पष्टपणे अधोरेखित करते. अमेरिकन मानसशास्त्रीय संघटनेने सन २०२३ मध्ये मांडलेल्या मूलभूत मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनांनुसार, लिंग-ओळख आणि लिंग-प्रकटीकरण हे विविध आणि वैध मानवी अनुभव मानले जातात. बसू (२०२२), जाधव (२०२३) आणि पाटोदा (२०२४) यांच्या समाज–संस्कृती विषयक अभ्यासांमध्ये हिजडा आणि इतर तृतीयपंथी गटांना भोगावी लागणारी सातत्यपूर्ण भेदभावपूर्ण वागणूक, उपेक्षा आणि सामाजिक अडथळे यांचे विस्तृत वर्णन आढळते. हार्वर्ड दिव्यत्व शाळा (२०२३) आणि दास (२०१८) यांच्या ऐतिहासिक व धार्मिक विश्लेषणांत लिंग–वैविध्य स्वीकारणाऱ्या ओळखी एकेकाळी सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्य होत्या, परंतु कालांतराने त्यांच्यावर कलंक लादला गेला, हे स्पष्ट होते. आरोग्यविषयक अडचणींबाबत डिक्षित (२०२३) तसेच झा आणि मिश्र (२०२१) यांच्या अभ्यासांमध्ये वैद्यकीय उपचारांना मर्यादित उपलब्धता आणि मानसिक आरोग्याच्या समर्थनाची कमतरता हा महत्त्वाचा मुद्दा अधोरेखित केला आहे. उच्च शिक्षणातील संरचनात्मक अडथळ्यांमुळे उद्भवणारी शैक्षणिक वंचितता ही गंभीर समस्या असल्याचे कुमार (२०२२) आणि गरई (२०२३) यांनी नमूद केले असून, सर्वसमावेशक धोरणांची तातडीची गरज अधोरेखित केली आहे. कौर आणि शर्मा (२०२३) यांच्या कायदे आणि धोरणांच्या विश्लेषणावरून तसेच चक्रवर्ती (२०२३) यांच्या समलैंगिक–राजकारण विषयक परीक्षणावरून दिसून येते की तृतीयपंथीय व्यक्ती (अधिकारांचे संरक्षण) अधिनियम, २०१९ ने महत्त्वपूर्ण संरक्षणात्मक तरतुदी उपलब्ध करून दिल्या असल्या तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक स्वीकृती आणि संस्थात्मक पातळीवरील समर्थनात अद्याप लक्षणीय त्रुटी आढळतात. एकत्रितपणे पाहता, उपलब्ध साहित्य तृतीयपंथी समुदायाला सन्मान, अधिकार आणि अर्थपूर्ण सामाजिक समावेशनासाठी सतत संघर्ष करावा लागत असल्याचे प्रभावीपणे प्रतिबिंबित करते.

संशोधन पद्धती:

हा गुणात्मक अध्ययन मुख्यतः दुय्यम स्त्रोतांद्वारे आणि मुलाखतींमार्फत भारतीय ज्ञानपरंपरांमधील तृतीय-लिंग समुदायाचे सखोल परीक्षण करतो. उद्देशपूर्ण नमुना वापरून विषयगत आणि सामग्री विश्लेषणाद्वारे सांस्कृतिक, सामाजिक व कायदेशीर मान्यतेतील नियमित नमुने ओळखले गेले आहेत. हा अध्ययन नैतिक मानके, व्याप्ती आणि मर्यादांचा विचार करून ऐतिहासिक व समकालीन दृष्टिकोनांमध्ये तृतीय-लिंग समुदायाची अंतर्दृष्टी प्रदान करतो.

भारतीय ज्ञान परंपरेत तृतीय पंथीय समुदायाची स्थिती आणि वर्तमान:

भारतामध्ये लिंगाची संकल्पना ऐतिहासिकदृष्ट्या पारंपारिक पुरुष-स्त्री या द्विपदी चौकटीच्या पलीकडे विस्तारली आहे. तृतीयपंथी समुदाय, विशेषतः हिजडा समाज, शतकानुशतके धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आला आहे. पुराणे आणि महाभारतसारख्या महाकाव्यांमध्ये अर्धनारीश्वरासारख्या दैवी प्रतिमा आणि शिखंडी यांसारख्या पौराणिक पात्रांच्या माध्यमातून गैर-द्विपदीय ओळखीचे दर्शन घडते. या संदर्भांमुळे तृतीयपंथी व्यक्तींना आध्यात्मिक महत्त्व लाभले आणि त्यांच्या सामाजिक भूमिका निश्चित झाल्या.

विधीपरंपरेनुसार, हिजड्यांनी विवाह आणि बाळंतपणासारख्या समारंभांमध्ये शुभाशिर्वाद देण्याचे व प्रजननक्षमतेचे प्रतीक म्हणून महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. हा समुदाय पारंपारिकपणे गुरु–चेला पद्धतीवर आधारित पदानुक्रमात संघटित असून, सांस्कृतिक सातत्य जपण्यात त्यांची भूमिका लक्षणीय राहिली आहे.

तथापि, वसाहतकालीन कायदे आणि सामाजिक पूर्वग्रहांमुळे या समुदायाची उपेक्षा झाली, ज्याचे परिणाम आजही त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीवर दिसून येतात.

कायदेशीरदृष्ट्या भारताने महत्त्वपूर्ण प्रगती साधली आहे. २०१४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना तृतीय लिंग म्हणून मान्यता दिली, आणि त्यानंतरचा ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ यांनी रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा क्षेत्रात त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. मात्र, सामाजिक स्वीकृती अद्याप विसंगत आहे आणि कलंक तसेच भेदभाव कायम आहे.

अलीकडच्या काळात तृतीयपंथी समुदायाने कला, सक्रियता आणि धार्मिक पुनरुज्जीवनाद्वारे भारतीय समाजात नव्या प्रकारे आपले योगदान दिले आहे. किन्नर आखाडासारख्या आध्यात्मिक संस्थांच्या स्थापनेद्वारे या समुदायाने पारंपारिक आध्यात्मिक भूमिका पुन्हा प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक असुरक्षितता, कायद्यांच्या अपुऱ्या अंमलबजावणीसह दृष्टिकोनातील संथ बदल यांसारखी आव्हाने अद्यापही अस्तित्वात आहेत, ज्यामुळे पूर्ण सामाजिक समावेशनाचा प्रवास गुंतागुंतीचा ठरतो.

या सर्व अडथळ्यांवर मात करत, वाढती सक्रियता, जनजागृती आणि सार्वजनिक चर्चा या माध्यमातून तृतीयपंथी समुदायाची दृश्यता आणि स्वीकृती वाढत आहे. परिणामी, भारतातील तृतीय-लिंग समुदायासाठी समावेशक भविष्य घडवण्यासाठी सांस्कृतिक वारसा, समान हक्क आणि सामाजिक स्वीकृती यांच्यात संतुलन राखण्याची गरज अधोरेखित होते.

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ:

प्राचीन भारतीय ग्रंथ आणि पौराणिक कथांमध्ये अर्धनारीश्वरसारख्या देवतांनी पुरुष आणि स्त्री या शक्तींचे मिलन मूर्त स्वरूपात साकारले आहे. ही प्रतिमा संतुलन, सर्जनशीलता आणि लिंगांच्या परस्परावलंबनाचे प्रतीक मानली जाते. महाभारतसारख्या महाकाव्यांमध्ये शिखंडीसारख्या पात्रांच्या माध्यमातून लिंग ओळखींची गुंतागुंत आणि द्विआधारी वर्गीकरणांना दिलेले आव्हान स्पष्ट दिसते. अशा पात्रांची युद्ध, न्याय आणि धर्माच्या परिप्रेक्ष्यातील भूमिका लिंग प्रवाहीतेबाबत समाजातील ऐतिहासिक स्वीकाराचे दर्शन घडवतात.

तामिळनाडूमधील कुवागम उत्सव हे सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे उदाहरण आहे, जिथे अरावनच्या मिथकावर आधारित विधी पार पाडले जातात. या उत्सवात अरावनी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तृतीयपंथी महिला देवतेशी प्रतीकात्मक विवाह करतात, ज्यातून त्यांच्या पवित्र, सामाजिक आणि आध्यात्मिक भूमिकांवर प्रकाश पडतो. त्याचप्रमाणे, गुजरातमधील बहुचरा माताच्या पूजेच्या परंपरा भारतभरातील तृतीयपंथी समुदायांविषयी असलेला ऐतिहासिक आदर दर्शवतात.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, तृतीयपंथी समुदायाने प्रजनन, बाळंतपण आणि विवाहाशी संबंधित धार्मिक विधींमध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे. त्यांना आशीर्वाद, समृद्धी आणि शुभत्वाचे प्रतीक मानले जाते. या समुदायाची रचना गुरु–चेला परंपरेवर आधारित असून, त्यात सामाजिक समर्थन, विधी प्रशिक्षण आणि सामूहिक ओळख यांना महत्त्व दिले जाते.

समकालीन भारतात, २०१८ मध्ये वाराणसीच्या जुना आखाड्यात स्थापन झालेल्या किन्नर आखाड्याने हिंदू धार्मिक व्यवस्थेमध्ये तृतीयपंथी व्यक्तींना औपचारिक मान्यता दिली आहे. या माध्यमातून समुदायाने आपली आध्यात्मिक ओळख आणि सामाजिक स्थान नव्या आत्मविश्वासाने प्रस्थापित केले आहे.

हे सर्व उदाहरणे भारताच्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरांमध्ये तृतीयपंथी समुदायाचे खोलवर रुजलेले एकात्मत्व अधोरेखित करतात. त्यांनी आध्यात्मिक मध्यस्थ, विधीविशारद आणि समुदाय नेते म्हणून निभावलेली भूमिका त्यांच्या ऐतिहासिक महत्त्वाची साक्ष देते. त्याचबरोबर, या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचा सन्मान राखत कायदेशीर मान्यता, सामाजिक स्वीकृती आणि समावेशकतेसाठी सुरू असलेल्या संघर्षांचे प्रतिबिंब देखील यात दिसून येते.

कायदेशीर मान्यता आणि अधिकार:

भारतात तृतीयपंथी व्यक्तींसाठीच्या कायदेशीर चौकटीत गेल्या काही दशकांत उल्लेखनीय बदल झाले आहेत. यामागील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे २०१४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने राष्ट्रीय कायदेशीर सेवा प्राधिकरण विरुद्ध भारतीय संघ या ऐतिहासिक प्रकरणात दिलेला निर्णय. या निकालाद्वारे तृतीयपंथी व्यक्तींना अधिकृतपणे "तृतीयपंथी" म्हणून मान्यता देण्यात आली आणि त्यांना स्वतःची ओळख निश्चित करण्याचा अधिकार, सकारात्मक कृतीसाठी समान संधी आणि भेदभावापासून संरक्षणाचा घटनात्मक हक्क प्रदान करण्यात आला.

या न्यायालयीन मान्यतेच्या आधारे भारत सरकारने २०१९ मध्ये "तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा" लागू केला. या कायद्याचा उद्देश शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या

क्षेत्रांमध्ये व्यापक कायदेशीर संरक्षण उपलब्ध करून देणे, तसेच समानता आणि सामाजिक समावेशन वाढविण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात भेदभावाला नाकारणे हा आहे.

तथापि, या प्रगतिशील कायदेशीर उपक्रमांनंतरही अंमलबजावणीच्या पातळीवर अनेक अडथळे कायम आहेत. नोकरशाहीतील विलंब, सामाजिक पूर्वग्रह आणि जनजागृतीचा अभाव यांमुळे प्रभावी अंमलबजावणी बाधित होते. याचे ठळक उदाहरण म्हणजे दिल्लीच्या २०२५ च्या तृतीयपंथी हक्क नियमांच्या अंमलबजावणीत झालेला पाच वर्षांचा विलंब, जो प्रशासनातील शिथिलतेचे प्रतीक आहे.

धोरणात्मक उपाययोजना अस्तित्वात असल्या तरी सामाजिक कलंक, सांस्कृतिक पूर्वाग्रह आणि अपुरी जनजागृती यांमुळे त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहतो. परिणामी, तृतीयपंथी व्यक्तींना शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक संधी यांसारख्या मूलभूत सेवांमध्ये समान प्रवेश मिळण्यात अडचणी येतात.

ही सततची आव्हाने कायदेशीर मान्यता आणि सामाजिक स्वीकृती यांच्यातील दरी अधोरेखित करतात. वास्तविक प्रगतीसाठी केवळ कायदे तयार करणे पुरेसे नाही; त्यासाठी सामाजिक संवेदनशीलता, प्रभावी धोरण अंमलबजावणी आणि सक्षमीकरणासाठी ठोस प्रयत्नांची गरज आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींना त्यांचे हक्क प्रत्यक्षात उपभोगता यावेत आणि अर्थपूर्ण सामाजिक समावेश साधता यावा यासाठी या संस्थात्मक आणि मानसिक अडथळ्यांवर मात करणे अत्यावश्यक आहे. तेव्हाच कायदेशीर प्रगतीचे रूपांतर खऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनात घडवून आणता येईल.

सामाजिक आणि आर्थिक वास्तव:

धार्मिक व सांस्कृतिक संदर्भात ऐतिहासिक मान्यता असूनही, भारतातील हिजडा (तृतीयपंथी) तसेच इतर तृतीय-लिंगी व्यक्तींना आजही व्यापक सामाजिक उपेक्षिततेचा सामना करावा लागतो. या सामाजिक बहिष्कारामुळे शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्यसेवा यांसारख्या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये त्यांचा प्रवेश मर्यादित राहतो, परिणामी आर्थिक दुर्बलतेचे दुष्चक्र कायम राहते. समुदायातील अनेक सदस्यांना गुरु-शिष्य परंपरेत आधारित विभक्त वसाहतींमध्ये राहावे लागते, या पद्धतीमुळे सामाजिक आधार मिळत असला तरी पारंपरिक भूमिकांवरील अवलंबित्व अधिक दृढ होते. मर्यादित उपजीविकेच्या संधींमुळे अनेक तृतीयपंथी देहव्यापार, भिक्षावृत्ती किंवा समारंभांमध्ये सादरीकरण अशा क्रियाकलापांवर अवलंबून राहतात, ज्यामुळे त्यांचे अस्तित्व टिकवले जाते. या आर्थिक अडचणी, व्यापक सामाजिक कलंक आणि भेदभाव यांच्या संगतीने त्यांच्या असुरक्षिततेत भर पडते व सामाजिक गतिशीलता प्रतिबंधित राहते.

तथापि, या आव्हानांनाही न जुमानता तृतीयपंथी समुदायाने सांस्कृतिक क्षेत्रात आणि सामाजिक चळवळीत उल्लेखनीय योगदान दिले आहे. अरवाणी आर्ट प्रोजेक्टसारख्या उपक्रमांद्वारे तृतीयपंथी व्यक्तींना कलात्मक अभिव्यक्ती, सार्वजनिक संवाद आणि सामाजिक भाष्य करण्यासाठी व्यासपीठ मिळते, जिथे कला सामाजिक परिवर्तन आणि समावेशनाचे प्रभावी साधन ठरते. त्याचप्रमाणे, समुदाय-नेतृत्वाखालील विविध संस्था आणि स्वयंसेवी संघटना शिक्षण, आरोग्यसेवा, कायदेशीर सहाय्य आणि कौशल्यविकास या क्षेत्रांत कार्यरत असून, व्यक्तींना सामाजिक व आर्थिक स्वावलंबनाकडे सक्षम करतात.

हे सर्व प्रयत्न समुदायातील लवचिकता, सर्जनशीलता आणि आत्मसन्मानाची जाणीव अधोरेखित करतात. तृतीयपंथी समुदायाच्या कला, संस्कृती आणि सक्रियतेतील योगदानामुळे ते आपली सामाजिक ओळख पुन्हा प्राप्त करण्यासाठी आणि अधिक समावेशक समाजाच्या निर्मितीसाठी सतत प्रयत्नशील आहेत, हे आजच्या भारतीय समाजाचे वास्तव स्पष्टपणे दर्शविते.

समकालीन चळवळी आणि भविष्यातील दिशानिर्देश:

अलिकडच्या वर्षांत भारतातील व्यापक तृतीयपंथी समुदाय हक्क, सामाजिक मान्यता आणि समान संधींसाठीच्या लढ्यात अधिक दृश्यमान आणि सक्रीय झाले आहेत. तळागाळातील चळवळी, सामुदायिक संघटना आणि कार्यकर्त्यांनी तृतीयपंथी व्यक्तींना भेडसावणाऱ्या भेदभाव, आरोग्य असमानता आणि आर्थिक विषमता या प्रश्नांबद्दल सार्वजनिक जागरूकता वाढविण्यात मोलाची भूमिका बजावली आहे. संस्थात्मक स्तरावर, दिल्लीमधील ट्रान्सजेंडर कल्याण मंडळाची स्थापना ही एक महत्त्वपूर्ण पायरी ठरली आहे, ज्याचा उद्देश धोरणात्मक अंमलबजावणी, कल्याणकारी योजना आणि कौशल्यविकास उपक्रमांद्वारे तृतीयपंथी समुदायाचे सक्षमीकरण करणे हा आहे. त्याचप्रमाणे, आसाम सरकारने तृतीयपंथी व्यक्तींना सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय वर्ग (OBC) म्हणून वर्गीकृत करणे हे सकारात्मक कृतीच्या दिशेने एक ऐतिहासिक पाऊल आहे, ज्यामुळे शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रात आरक्षणाच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. तथापि, या प्रगती असूनही पद्धतशीर आणि संरचनात्मक आव्हाने अद्याप कायम आहेत. केवळ कायदेशीर मान्यता पुरेशी ठरत नाही, जोपर्यंत तिची सातत्यपूर्ण अंमलबजावणी, सामाजिक संवेदनशीलता आणि मजबूत सार्वजनिक धोरणात्मक

पाठबळ सुनिश्चित होत नाही. कार्यस्थळी भेदभाव, दर्जेदार आरोग्यसेवेसाठी मर्यादित प्रवेश आणि सामाजिक कलंक ह्या अडचणी तृतीयपंथी व्यक्तींच्या संपूर्ण समावेशास प्रतिबंध करतात.

भावी काळात, या समुदायाच्या सक्षमीकरणासाठी बहुआयामी धोरणात्मक दृष्टीकोनाची आवश्यकता आहे, ज्यामध्ये शैक्षणिक कार्यक्रम, आर्थिक स्वावलंबनासाठी कौशल्यनिर्मिती, जनजागृती मोहिमा आणि धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत तृतीयपंथी व्यक्तींचा सक्रिय सहभाग यांचा समावेश असावा. तसेच, माध्यमे, कला आणि धार्मिक सहभाग यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक स्वीकृती अधिक दृढ करणे आवश्यक आहे. शेवटी, या समकालीन चळवळी तृतीयपंथी समुदायाच्या हक्कांची आणि त्यांच्या योगदानाची वाढती मान्यता दर्शवितात; तथापि, समान संधी आणि मुख्य प्रवाहातील समाजात एकात्मता सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत, समावेशक आणि पद्धतशीर प्रयत्न आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष:

धार्मिक ग्रंथ, पौराणिक कथा आणि सांस्कृतिक परंपरांमध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या ओळखल्या गेलेल्या भारतातील तृतीयपंथी समुदाय हा आध्यात्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्वाच्या समृद्ध संगमाचे प्रतीक आहे. अर्धनारीश्वर या संकल्पनेपासून ते कूवागम उत्सवासारख्या धार्मिक विधींपर्यंत, पारंपारिक भारतीय ज्ञानपरंपरेत गैर-द्विमान ओळखी केवळ स्वीकारल्या गेल्या नाहीत, तर त्यांना आदराचे स्थानही प्राप्त झाले होते. मात्र, काळाच्या ओघात वसाहतवादी कायदे, सामाजिक कलंक आणि आर्थिक उपेक्षा यांमुळे या समुदायाचे मुख्य प्रवाहातील समाजातून क्रमाक्रमाने विलोपन झाले. तरीही, समकालीन भारतात मान्यता आणि समावेशाच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती साध्य झाली आहे. २०१४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने तृतीयपंथी व्यक्तींना तृतीय लिंग म्हणून मान्यता दिली, त्यानंतर संरक्षणात्मक कायदे, कल्याणकारी मंडळांची स्थापना आणि सकारात्मक कृती उपाययोजना यांसारखे उपक्रम राबविण्यात आले. तथापि, सामाजिक पूर्वग्रह, शिक्षण व रोजगारातील मर्यादित प्रवेश आणि कायदेशीर संरक्षणाच्या असमान अंमलबजावणी यांसारखी आव्हाने अद्यापही टिकून आहेत. या पार्श्वभूमीवर, तृतीयपंथी समुदायाची लवचिकता, सांस्कृतिक सक्रियता आणि संघटित प्रयत्न विशेषतः उल्लेखनीय आहेत. अरवाणी कला प्रकल्प आणि किन्नर आखाडा यांसारख्या सांस्कृतिक व धार्मिक संस्थात्मक उपक्रमांद्वारे हा समुदाय स्वतःची ओळख, दृश्यमानता आणि हक्क पुन्हा प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने सक्रिय प्रयत्न करीत आहे. भविष्यातील संपूर्ण समावेशासाठी कायदेशीर अंमलबजावणी, सामाजिक संवेदनशीलता, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सांस्कृतिक मान्यता यांचा समन्वित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. तृतीय-लिंग समुदायाला केवळ उपेक्षित गट म्हणून नव्हे, तर भारतीय सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक वारशाचा अविभाज्य घटक म्हणून ओळखणे, ही भारताच्या विविधतेचा सन्मान करणाऱ्या अधिक समतापूर्ण आणि समावेशक समाजाच्या निर्मितीची कळीची पायरी ठरेल.

संदर्भ:

- American Psychological Association. (2023). Understanding transgender people, gender identity, and gender expression. https://www.apa.org/topics/lgbtq/transgender-people-gender-identity-gender-expression
- Basu, S. (2022). Sociocultural challenges faced by Hijras and transgender people in India. Journal of South Asian Studies, 45(3), 384–400.
- CDPP. (2024). Transgender community and higher education in India: Challenges and inclusivity. https://www.cdpp.co.in/articles/transgender-community-and-higher-education-in-india
- Chakraborty, S. (2023). Queer politics and the Indian transgender movement: A critical review. Journal of LGBTQ Studies, 9(1), 56–74.
- Das, A. (2018). The historical and contemporary status of transgender communities in India. Indian Journal of Social Work, 79(4), 450–463.
- Dixit, V. (2023). Major concerns and the "AIIMS initiative" on transgender health. Frontiers in Public Health. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10148579/
- Garai, M. (2023). Empowering the transgender community in India. Open Journal of Social Sciences, 11(2). https://www.wbnsou.ac.in/openjournals/Issue/2nd-Issue/July2023/4_Monojit_Garai.pdf

- Harvard Divinity School. (2023). The third gender and hijras in Indian religion and public life. https://rpl.hds.harvard.edu/religion-context/case-studies/gender/third-gender-and-hijras
- Jadhav, S. (2023). Reviewing the marginalization and representation of the third gender in India. IOSR Journal of Humanities and Social Science, 30(7), 101–110. https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.30-Issue7/Ser-7/A3007070105.pdf
- Jha, K., & Mishra, P. (2021). Health and wellbeing of transgender persons in India: A review. Journal of Public Health, 43(4), 637–645.
- JSPM Patoda. (2024). भारतीय समाज में तृतीयपंथीयों की समस्याएँ [Problems of the third gender in Indian society]. https://jspmpatoda.org/wp-content/uploads/2024/03/Bhartiya-Samaj-mai-tritiya-pantiyonki-samsya.pdf
- Kaur, G., & Sharma, R. (2023). Analyzing India's third gender in light of the Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019. Panjab University Law Magazine, 2(1). https://maglaw.puchd.ac.in/index.php/maglaw/article/view/118
- Kumar, V. (2022). Education and transgender persons in India: Policies and implementation. International Education Journal, 21(2), 215–231.
- Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India. (2022). Welfare of transgender persons in India: Policy measures. https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2022/jun/doc202263068801.pdf
- Mishra, V. (2023). Transgenders in India: An introduction. Journal of Gender Studies. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/13634607251327061
- Mishra, V., & Rao, S. (2022). Impact of legal reforms on transgender persons in India. Asian Journal of Law and Society, 9(2), 321–337.
- Naik, N. M. (2023). A snapshot of transgender community in India: Issues and challenges. International Journal of Social Sciences, 12(1). https://iasp.ac.in/uploads/journal/005-1708491768.pdf
- NHRC. (2018). Study on human rights of transgender as a third gender. https://nhrc.nic.in/sites/default/files/Study_HR_transgender_03082018.pdf
- NHRC. (2021). An in-depth analysis of the education sector and transgender rights in India. https://nhrc.nic.in/sites/default/files/Group%201%20June.pdf
- Patel, M. (2020). Transgenders: Reflections in Indian history. GAPBODHI, 52–56. https://www.gapbodhitaru.org/res/articles/(52-56)%20TRANSGENDERS%20REFLECTIONS%20IN%20INDIAN%20HISTORY.pdf
- Patil, S. (2023). Social inclusion of third gender in contemporary India. Social Change, 53(3), 292–307.
- Prapanna, K. (2013). तृतीयपंथी यानी किन्नरों की शिक्षा [Third gender i.e. Kinnars' education]. Gadyakosh.
- Rajan, I. (2023). Social stigma and transgender rights in India: An analysis. Human Rights Quarterly, 45(3), 712–736.
- Rao, K. V. (2023). Transgender persons in India: Problems, policies and interventions. Delhi Skill and National Law University. https://dsnlu.ac.in/storage/2023/02/12-Transgender-Persons-in-India-Problems-Policies-and-Interventions.pdf
- Roy, A., & Banerjee, R. (2023). Transgender rights in India: Legal and social perspectives. Journal of Human Rights Practice, 15(1), 44–66.
- Sharma, A., & Singh, K. (2015). Historical evolution of transgender community in India. Asian Review of Social Sciences and Humanities, 4(1), 17–19. https://trp.org.in/wp-content/uploads/2015/10/ARSS-Vol.4-No.1-Jan-June-2015-pp.17-19.pdf

- Singh, N., & Sharma, M. (2021). Challenges of transgender persons in accessing healthcare in India. Global Public Health, 16(7), 1035–1050.
- Srinivasan, S. P. (2020). Transsexualism in Hindu mythology. Indian Journal of Endocrinology and Metabolism, 24(3), 208–211. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7539026/
- Sulthana, R., & Rao, J. (2012). अमरावती विभागातील तृतीयपंथीयांच्या सामाजिक परिस्थितीचे विश्लेषण [Analysis of the social conditions of the third gender in Amravati division]. Local Social Science Journals, 7(3). https://ijrdo.org/index.php/sshr/article/download/1740/1635/
- Verma, R. (2022). Gender identity and transgender rights movement in India. Gender and Society, 36(1), 112–130.